

KOMUNIKACJA W RODZINIE UJMOWANEJ JAKO SYSTEM W RELACJI RODZICE-DZIECI

BARBARA HARWAS-NAPIERAŁA

ABSTRACT. Harwas-Napierała Barbara, *Komunikacja w rodzinie ujmowanej jako system w relacji rodzice – dzieci* (Communication in the family viewed as a parent-children relational system). *Obrazy życia rodzinnego z perspektywy interdyscyplinarnej. Roczniki Socjologii Rodziny, XVII, Poznań 2006.* Adam Mickiewicz University Press, pp. 221-233. ISBN 83-232-1690-8. ISSN 0867-2059. Text in Polish with a summary in English.

Barbara Harwas-Napierała, Instytut Psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institute of Psychology Adam Mickiewicz University), ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Poland.

Procesy komunikacji interpersonalnej należą do istotnych uwarunkowań funkcjonowania rodziny. Z analizy modeli zdrowej (normalnej) rodziny¹ wynika, że czynnikiem odróżniającym rodziny zdrowe od takich, które przejawiają znaczny stopień zakłóceń funkcjonowania, jest właściwy przebieg procesów informacyjnych bazujących na jasnej, otwartej komunikacji między (dorosłymi zwłaszcza) członkami rodziny.

Komunikacja interpersonalna, w rodzinie zwłaszcza, dokonuje się na szerszym tle relacji między członkami rodziny, będąc zarówno wskaźnikiem, jak i współtwórcą tych relacji. Relacje ujmowane są w literaturze jako suma interakcji (działań, komunikacji werbalnej i niewerbalnej)² bądź „jako to, co dzieje się między jednostkami w czasie”³. Mają względnie trwałe charakter i implikują „na poziomie zachowań – serię interakcji osób, które nazywa się partnerami interakcji”⁴. Komunikację w rodzinie wyróżnia to, że dokonuje się ona na tle szczególnie intensywnie zachodzących wspomnianych interakcji osobowych, ze względu na dużą częstotliwość, trwałość

¹ R. Praszquier (1992), *Zmieniać nie zmieniając*. Warszawa, WSiP, Barnhill L. (1979), *Healthy family systems. "The Family Coordinator"*, p. 94-100.

² V.G. Cicirelli (1985), *Sibling relationships throughout the life cycle*, [in:] L.L'Abate (ed.), *The handbook of family psychology and therapy*. Homewood Il., Dorsey Press, vol. 1, s. 177-214.

³ M. Tyszkowa (1996), *Jednostka a rodzina: interakcje, stosunki, rozwój*, [w] M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 1. Warszawa, PWN., s. 132.

⁴ Ibidem.

i swoistość kontaktów między członkami rodziny. Ten stan rzeczy uwarunkowany jest dwoma czynnikami: 1) wspólnym zamieszkiwaniem i codziennym współżyciem; 2) istnieniem więzi emocjonalnej między członkami rodziny, która sprzyja zdolności odczytywania komunikatów niewerbalnych, spontanicznych, przekazywanych przez gesty, mimikę, pantomimikę, trudniej (niż werbalne) podlegających kontroli.

Komunikacja rodzinna ma więc charakter interakcyjny, co oznacza, że każde zachowanie członka rodziny stanowi w istocie szeroko rozumiany komunikat (zarówno niewerbalny, jak i werbalny) dla innych, a on sam jest jednocześnie nadawcą i odbiorcą komunikatów od pozostałych osób tworzących system rodziny.

Ogromne znaczenie komunikacji jest widoczne w przypadku systemowego podejścia do rodziny. W podejściu tym jednostka traktowana jest jako element systemu rodzinnego (systemu wzajemnych powiązań i interakcji), a jej funkcjonowanie zależy od pozostałych osób oraz relacji, w jakie wchodzi z nim każda osoba⁵. Tak ujmowana rodzina ma swoistą strukturę, którą tworzą określone, wyróżniane według rozmaitych kryteriów podsystemy.

Do najważniejszych, wyróżnionych według kryterium pełnionej w rodzinie roli, należą: podsystem małżeński (mąż – żona), rodzicielski (matka – dziecko, ojciec – dziecko) oraz podsystem rodzeństwa (dziecko – dziecko).

Komunikację rodzinną można ująć jako dominujący, swoisty dla każdej rodziny wzorzec porozumiewania się, występujący w relacjach między członkami ujmowanej w wyżej wspomniany sposób rodziny, obejmujący pozostałe, tworzące się podsystemy.

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę ukazania rozwojowych zmian tego procesu w jednym z istotnych podsystemów rodziny, jakim jest podsystem rodzicielski.

1. SPECYFIKA KOMUNIKACJI W PODSYSTEMIE RODZIELSKIM. UWAGI OGÓLNE

Systemowe podejście do rodziny polega m.in. na uznaniu tezy, zgodnie z którą to co dzieje się w określonym podsystemie wpływa na funkcjonowanie pozostałych. Dotyczy to także zachodzącego w podsystemie rodzice – dzieci procesu komunikacji, którego podstawę determinuje jakość komunikacji w małżeństwie rodziców. Można mówić o dwutorowym zdeterminowaniu omawianej kwestii:

⁵ S. Minuchin (1975), *Families and family therapy*. London, Cambridge.

1) dominujący styl porozumiewania się między małżonkami zaznacza się również w zachowaniach komunikacyjnych rodziców wobec dzieci (np. skłonność do niepartnerskiego traktowania małżonka sprzyja podobnemu odnoszeniu się do dziecka i przejawia się w rozmowie z nim);

2) prezentowany przez małżonków model komunikacji stanowi wzorzec dziedziczony społecznie przez dzieci, z tendencją do jego powielania w założonych przez nie rodzinach prokreacji. Na przykład niejasny sposób komunikacji, charakteryzujący m.in. małżonków niezadowolonych ze swego związku jest naśladowany przez ich dzieci⁶.

Komunikacja interpersonalna w podsystemie rodzice – dzieci (należącym do pionowych, międzygeneracyjnych relacji w rodzinie) w aspekcie rozwojowym stanowi mniej poznany obszar badawczy. Przebieg tego procesu, jak i zmiany rozwojowe opisywane są najczęściej w szerszym kontekście przekształceń relacji dziecka z rodzicami (dorosłymi)⁷, a zwłaszcza diady matka – dziecko⁸ i obejmują również tzw. etap przygotowujący, prekomunikację (*protacommunication*) zachodzący w okresie prenatalnym. Kwestie dotyczące komunikacji ojciec – dziecko stanowią, jak dotąd, mniej zbadany obszar badań.

Rozwojowe przekształcenia komunikacji we wspomnianym podsystemie dokonują się przede wszystkim: 1) pod wpływem zmian w rozwoju indywidualnym u rodziców i dzieci, a zwłaszcza pojawiających się nowych potrzeb dzieci, np. charakterystycznych dla dorastania potrzeb samodzielności i autonomii, które to potrzeby w dużym stopniu „wymuszają” zmiany we wzajemnym komunikowaniu się; 2) pod wpływem czynnika kohorty – pokolenia, do którego należą rodzice i dzieci, w którym znajdują odbicie oczekiwania społeczno-kulturowe, a także treści wiedzy potocznej szeroko pojętego środowiska.

Rozwojowe przekształcenia komunikacji w podsystemie rodzice – dzieci dokonują się na tle zmian relacji między nimi, zawierającej rolę, w jakich wobec siebie pozostają. Choć relacja ta od początku (od okresu prenatalnego) jest obustronna, to w początkowym okresie życia dziecka ma cha-

---

⁶ M. Braun-Gałkowska (1992), *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*. Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL.

⁷ J. Rostowski (1986), *Znaczenie dwustronnego związku; rodzice – dziecko w rozwoju psychicznej młodej jednostki*, „Problemy Rodziny”, nr 4, s. 12-16.

⁸ J. Worobey (1989), *Mother–infant interaction: protacommunication in the developing dyad*, [in:] J. F. Nussbaum (ed.), *Life – span communication: normative processes*. New Jersey, Hilldale; także: E. Dryll (2003), *Interakcja wychowawcza w relacji matka – dziecko*, [w:] A. Jankowski (red.), *Z zagadnień psychologii wychowawczej*. Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, s. 132-161.

rakter niesymetryczny (zależnościowy). Oznacza to inny, w przypadku rodziców i dzieci rodzaj powinności, uprawnień oraz odpowiedzialności, wyznaczający charakter wzajemnych interakcji. Zmiana relacji, w której początkowo przeważa odpowiedzialność rodziców za dziecko i zależności dziecka od rodziców dotyczy stopniowego jej przekształcania w kierunku osiągnięcia większej równowagi (symetrii), aż do uzyskania (przy prawidłowo przebiegającym procesie) relacji symetrycznej oznaczającej zrównanie wyróżnionych wymiarów. Przebieg tego procesu jest szczególnie zauważalny na tym etapie cyklu życia rodziny, w którym dzieci wchodzi w okres dorastania (czwarta faza, zwana rodzicielską okresu dorastania)⁹.

Opisywany proces dokonuje się na tle kształtowania więzi (przywiązania) między rodzicami (zwłaszcza matką) a dzieckiem, a przejawiane zachowania komunikacyjne (niewerbalne i werbalne) są jednocześnie przejawem jakości budującej się więzi. W tym właśnie okresie wyraźnie zależnościowa relacja przejawiająca się przede wszystkim w tym, że to rodzice¹⁰ (matka) przede wszystkim inicjują, stymulują, odczytują sygnały (reakcje) komunikacyjne nienarodzonego jeszcze, a potem małego dziecka, jednocześnie (zasada cyrkularności) stymulując ich występowanie, przekształca się w partnerską. Jest to możliwe m.in. dzięki osiągniętych już i zdobywanym kompetencjom społecznym dorastającego, pozwalającym mu na wyjście poza własny punkt widzenia, dzięki czemu przygotowuje się on do wzajemności i dialogu z innymi jednostkami.

Wspomniane tu przejście odbywa się łagodnie bądź gwałtownie, a jego charakter uzależniony jest od funkcjonowania całego systemu rodzinnego (także na etapach rozwojowo wcześniejszych), a zwłaszcza od charakteru relacji (komunikacji) w podsystemie małżeńskim rodziców.

Wspomniany proces obejmuje dwa obszary zachowań:

- 1) przekształcenie więzi emocjonalnej i sposobu wyrażania (komunikowania) uczuć;
- 2) modyfikację postaw wychowawczych rodziców („wymuszanej” często przez dorastających).

Odbywa się to w warunkach negocjowania nowego układu relacji (ról) opartego na wzajemności zmian w zakresie sposobu komunikowania się, odnoszenia, form stawianych mu wymogów, kontroli i troski.

⁹ M. Ziemska (1996), *Rodzina współczesna*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

¹⁰ Omawiane tu kwestie dotyczą prawidłowo zachodzących przekształceń i nie obejmują zaburzonych pod tym względem typów relacji.

2. ISTOTNE ZMIANY W KOMUNIKACJI RELACJI RODZICE – DZIECI W CYKLU ŻYCIA

2.1. OKRES PRENATALNY

Okres prenatalny od niedawna traktowany jest jako taki, w którym kształtują się początki (podstawy) komunikacji rodziców, a zwłaszcza matki z dzieckiem. Proces ten opisuje się współcześnie w takich kategoriach zachowań, które od początku mają charakter interakcyjny, uwzględniający nie tylko (jak w badaniach dawniejszych) wpływ matki na dziecko, ale również dziecka (nawet jeszcze przed urodzeniem) na matkę i ukazujący rolę dziecka w tej interakcji. Ten stan rzeczy podkreśla stosowany do jego opisu język zawierający określenia, takie jak: systemowość, dwukierunkowość, dialog, synchronizowanie, wzajemność, wymiana. Współczesne badania dowodzą, że dziecko już przed urodzeniem może być traktowane jako partner dialogu, ze względu na to, że zanim jeszcze się urodzi „charakteryzuje się specyficznymi ludzkimi cechami: przyjmuje wszystkimi zmysłami szeroki wachlarz bodźców, dokonuje ich selekcji, uczy się, nabywa pewnych nawyków¹¹, dzięki temu bezpośrednio po urodzeniu może z nimi nawiązać wielozmysłowy kontakt”.

Komunikacja z dzieckiem w tym okresie dokonuje się na tle ogólnych, optymalizujących rozwój dziecka zachowań rodziców, obejmujących przede wszystkim kształtowanie przywiązania. Można jednak wśród nich wyróżnić te, które bezpośrednio odnoszą się do procesu komunikacji i nastawione są wyraźnie na komunikację z dzieckiem. Należą do nich zachowania¹², takie jak: 1) uczenie się rozumienia sygnałów płynących z ruchów dziecka; 2) prowadzenie z nim rozmów (na głos i w myślach); 3) wyobrażeniowe myślenie i fantazjowanie na jego temat (wizualizacja); 4) pozytywne myślenie o nim; 5) śpiewanie mu, granie na instrumencie lub słuchanie z nim muzyki; 6) utulanie go przez czułe dotykanie; 7) masowanie i obejmowanie brzucha; 8) kołysanie dziecka oddechem i ruchem; 9) pisanie listów do niego; 10) pisanie pamiętnika lub prowadzenie albumu jego prenatalnego rozwoju; 11) różne formy twórczości na jego rzecz; 12) włączenie dziecka w przeżycia duchowe, np. estetyczne, religijne. Zakres możliwych form komunikacji z dzieckiem jest jak widać bardzo zróżnicowany, chociaż w małym zakresie wykorzystywany (zwłaszcza przez ojców).

Nawiązywanie przez matkę (intuicyjne bądź świadome) swoistego dialogu z nienarodzonym jeszcze dzieckiem, a zwłaszcza komunikowanie się

¹¹ Kornas-Biela (2000), *Okres prenatalny*, [w] B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 43.

¹² Ibidem.

z nim słowne (głośne mówienie do dziecka) lub bezsłowne (w myślach) sprzyja lepszemu rozwojowi dziecka w pierwszym półroczu¹³. Ten możliwy do zapoczątkowania przez rodziców, a częściej realizowany przez matkę, dialog z dzieckiem w okresie prenatalnym ulega wzbogaceniu pod względem form komunikacji po urodzeniu dziecka i w miarę jego rozwoju.

2.2. WCZESNE DZIECIŃSTWO

Okres wczesnego dzieciństwa obejmuje dwa podokresy; podokres wieku niemowlęcego (od narodzin do końca pierwszego roku życia) i podokres wieku poniemowlęcego – od drugiego do trzeciego roku życia, średnio od 4. do 6. roku życia¹⁴.

Komunikowanie się rodziców z dzieckiem w okresie wczesnego dzieciństwa obejmuje: 1) kontynuację większości zachowań rodziców, które występują w okresie prenatalnym (z wyjątkiem związanych z faktem przyjęcia dziecka na świat); 2) pojawienie się nowych form zachowań, takich jak przede wszystkim społeczny uśmiech. Uśmiech pojawiający się w odpowiedzi na reakcję (uśmiech) rodziców (tzw. uśmiech dowolny) występuje na ogół u niemowląt między 4. a 6. tygodniem życia. Początkowo wywołany jest przez rozmaite bodźce, staje się stopniowo reakcją w odpowiedzi na widok twarzy ludzkiej. Od drugiego i trzeciego miesiąca życia¹⁵ dzieci potrafią rozpoznawać twarze konkretnych osób i odpowiadają uśmiechem na widok twarzy rodziców. Uśmiech niemowlęcia jest skuteczną formą nawiązywania kontaktu z rodzicami, zwracania ich uwagi na siebie.

W opisywaniu dialogu matki z dzieckiem mówi się współcześnie o niemal równym udziale dziecka, jak i matki¹⁶, przy zdecydowanym uznaniu dziecka za istotę zdolną do komunikowania się¹⁷. W tej wczesnej komunikacji wyróżnia się 4 podstawowe stadia: 1) regulacji (*regulation*), 2) wzajemności (*reciprocity*), 3) inicjacji (*initiation*), 4) intencji (*intention*)¹⁸.

¹³ Pająk-Kowalska (2003), *Specyfika relacji matki z dzieckiem w okresie prenatalnym a rozwój dziecka w pierwszym półroczu życia*. Poznań, praca magisterska nie opublikowana.

¹⁴ B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red. – 2000), *Psychologia rozwoju człowieka*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, T. 2, s. 15.

¹⁵ A. Birch, T. Malim (2002), *Psychologia rozwojowa w zarysie*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

¹⁶ P. Watzlawick, J.H. Beavin, D.D. Jackson (1967), *The pragmatics of human communication*, New York, W. W. Norton.

¹⁷ M.C. Bateson (1979), *The epigenesis of conversational interaction: a personal account of research development*, [in:] M. Bullowa (ed.) *Before speech: the beginning of human communication*, Cambridge, University Press, s. 63-77.

¹⁸ J. Worobey (1989), *Mother-infant interaction: protocommunication in the developing dyad*, [in:] J.F. Nussbaum (ed.) *Life-span Communication: Normative Processes*, New Jersey, Hilldale.

W pierwszym stadium (regulacji) dziecko jest zależne od matki, ale dysponuje sygnałami, które są przez nie przejawiane nieintencjonalnie, ale niewątpliwie skutecznie (takie jak płacz, spanie, czuwanie). Przyjmuje się, że 75% interakcji dziecko – matka ma charakter uspokajania go. Istotną cechą tego stadium jest brak u dziecka własnej regulacji stanów, które odczuwa.

W stadium drugim zaznacza się bardziej równy udział dziecka w interakcji z matką. Około 3. miesiąca dziecko umie dłużej skupić uwagę na twarzy i głosie matki, stopniowo wydając dźwięki przedjęzykowe (dodatkowy kanał komunikacyjny), nie będące płaczem. Wykazuje też brak zainteresowania interakcją (np. odwraca wzrok w bok) najpierw krótko, potem coraz bardziej świadomie odwracając spojrzenie.

Dziecko wykazuje „rozumienie” dla nawiązywania interakcji przez matkę i zdolność do podtrzymania tej interakcji („rozszerzenie oczu”, uśmiech), gdy jest nią zainteresowane. Badania wykazują, że w omawianym stadium dziecko może zaczynać i kończyć interakcję¹⁹, ale to matka decyduje o tym, kiedy i gdzie interakcja może zajść.

W stadium trzecim (inicjacja) następuje dalsze różnicowanie się i wzbogacanie struktury interakcji matka – dziecko. Wzbogacają się sygnały mimiczne twarzy dziecka. Około 8. miesiąca życia dziecko zaczyna inicjować interakcję z matką. Główną cechą tego stadium jest rola pojawiającego się tu naśladownictwa, które zaczyna dominować w omawianej relacji.

Około 1. roku życia, w czwartym stadium rozwoju omawianej relacji (stadium intencji) występują nowe, charakterystyczne cechy. Należą do nich przede wszystkim zachowania dziecka, mające charakter „prośby”, np. o zwrócenie uwagi matki na interesujący dla dziecka przedmiot i nazwania go przez matkę. Matka w tym stadium stanowi bezpieczną dla dziecka bazę do eksploracji.

Ogólnie można powiedzieć, że od samego początku (a nawet jeszcze przed urodzeniem dziecka) matka i dziecko są zdolni do wyraźnie wzbogacającej się interakcji komunikacyjnej, która przechodzi przez swoiste zmiany rozwojowe.

Komunikacja rodziców z dzieckiem (podobnie jak w okresie prenatalnym) występuje na tle kształtowania się przywiązania, którego siła zależy od jakości reakcji i czułości, z jaką rodzice (dorośli) odpowiadają na sygnały dziecka.

---

¹⁹ D.N. Stern (1974), *Mother and infant at play: the dyadic interaction involving facial, vocal and gaze behaviors*, [in:] M. Lewis, L.A. Rosenblum (eds.) *The effect of the infant on its caregiver*, New York, Wiley, s. 187-213.

Warto podkreślić „wzajemną zwrotność” relacji między rodzicami a dziećmi (na którą w odniesieniu do matki zwrócił uwagę Schaffer²⁰). Realizuje się ona w formie wyważonych interakcji, które pojawiają się w miarę jak zarówno rodzice, jak i dziecko odpowiadają na aktywność drugiego.

Współcześni badacze coraz częściej podkreślają znaczenie nie tylko związków z matką (jak przekonywał Bowlby²¹), ale znaczenie bliskich kontaktów z ojcem dla rozwoju tej relacji. Badania (Birch, Malim²²) ukazały niewielką różnicę między reakcjami matek i ojców na zachowanie niemowląt, chociaż ujawniły różnice w formach nawiązywania interakcji (zabawy) z dzieckiem. Podczas gdy matki czynią to bardziej delikatnie, ojcowie bawią się z dziećmi bardziej energicznie, zachowując mniejszą niż matki fizyczną bliskość i stosując bardziej „dorosłe” formy językowe wobec dziecka. A zatem i matki, i ojcowie spełniają różne równie ważne i dopełniające się role w życiu dzieci²³.

Charakter komunikacji rodziców z dzieckiem we wczesnym, a zwłaszcza średnim (4 – 6 rok życia) dzieciństwie można m.in. rozpatrywać na tle treści aktywności realizowanej z dzieckiem podczas podejmowanych z nim interakcji. Nawiązując do zaproponowanej przez M. Hoogsteder, K. Maier, E. Elbers²⁴ typologii interakcji relacji dorosły – dziecko można powiedzieć, że sposoby komunikacji, a także charakter relacji są uzależnione od tego, z którą z trzech wymienionych aktywności, takich jak: 1) wspólna zabawa; 2) wykonywanie ważnego zadania; 3) przekazywanie kompetencji (uczenie) mamy do czynienia.

W przypadku zabawy, której podstawowym celem jest przyjemność, komunikacja może stać się doraźnie symetryczna pod względem inicjujących i dopełniających aktów komunikacyjnych. Ponieważ wszystko dzieje się w niej umownie, stosowane środki komunikacji i reguły dotyczą w równym stopniu dorosłego i dziecka. Podczas aktywności, której celem jest realizowanie wspólnego zadania, komunikacja ze strony dorosłego ma charakter inicjujący (instrukcje, polecenia, oceny), ze strony dziecka dopełniających aktów komunikacyjnych (odpowiadanie na pytania, wykonywanie poleceń). Ten rodzaj aktywności sprzyja ukonstytuowaniu się relacji typu mistrz – uczeń, czasem o znamionach asymetrii, zwłaszcza gdy celem jest sprawne wykonanie zadania.

²⁰ H.R. Schaffer (1977), *Mothering*. Fontana, Open Books.

²¹ J. Bowlby (1969), *Attachment and loss: I attachment*. Hogarth Press.

²² A. Birch, T. Malim (2002), *Psychologia rozwojowa w zarysie*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

²³ J. Belsky (1979), *Mother – father – infant interaction: a naturalistic observational study*. „Developmental Psychology”, 15, p. 601-607.

²⁴ M. Hoogsteder, K. Maier, E. Elbers (1996), *The architecture of adult-child interaction: joint problem solving and the structure of cooperation*. „Learning and Instruction”, 4, 345-358.

W przypadku, gdy celem aktywności podejmowanej wspólnie przez dorosłego i dziecko jest uczenie, zachodzi komunikacja dwustronna o wyrównanych proporcjach między inicjowanymi i dopełnianymi aktami komunikacyjnymi o niezwykle zróżnicowanych środkach komunikacyjnych. Ze strony dorosłego występują więc: wyjaśnienia, tłumaczenia, podawanie przykładów, uwagi motywujące i wiele innych. Ten rodzaj wspólnej aktywności odbywa się jednak w warunkach, w których role partnerów nie są równorzędne (dorosły jest bardziej kompetentny niż dziecko) i nie mogą być zmienione w sposób zasadniczy.

Po urodzeniu dziecka komunikacja między rodzicami a dzieckiem, a zwłaszcza matką, szybko się rozwija. Początkowo polega „na uczeniu dziecka wyrażania pragnień i podstawowych ustosunkowań w sposób dla matki zrozumiały”²⁵.

Podstawowy poziom komunikacji matki z dzieckiem wiąże się z faktem, że reagując w określony sposób na sygnały pochodzące od dziecka, matka jednocześnie uczy dziecko zachowań, które wywołują określoną reakcję z jej strony. „Przypisując określonym stanom dziecka funkcje wskaźnikowania (komunikowania) określonych pragnień, intencji, potrzeb, uczy je tych właśnie intencji oraz sposobu ich wyrażania. Życie psychiczne dziecka jest pochodną życia psychicznego jego matki”²⁶.

Duże znaczenie dla rozwoju procesu komunikowania rodziców z dzieckiem ma opanowanie przez dziecko słownictwa, także w zakresie wyrażania przez nie treści dotyczących najpierw jedynie teraźniejszości, a, na dalszym etapie rozwoju przyszłości i przeszłości, co znacznie wzbogaca prowadzone z nim rozmowy. Podkreśla się też znaczącą rolę matki (dorosłego), która obserwując reakcje dziecka, decyduje o kształcie jego kompetencji (komunikując swe oczekiwania pozawerbalne i werbalne) i systemie znaczeń językowych (kodu językowego), przez które przekazuje mu swoją wiedzę o świecie.

W przypadku gdy celem aktywności podejmowanej wspólnie przez dorosłego i dziecko jest uczenie, zachodzi komunikacja dwustronna w wyrównanych proporcjach między inicjowanymi i dopełnianymi aktami komunikacyjnymi o niezwykle zróżnicowanych środkach komunikacyjnych. Ze strony dorosłego występują więc: wyjaśnienia, tłumaczenia, podawanie przykładów, uwagi motywujące i wiele innych. Ten rodzaj wspólnej aktywności odbywa się jednak w warunkach, w których role partnerów nie są

---

²⁵ E. Dryll (2003), *Interakcja wychowawcza w relacji matka – dziecko*, [w] A. Jankowski (red.), *Z zagadnień psychologii wychowawczej*. Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, s. 150.

²⁶ *Ibidem*, s. 147.

równorzędne (dorosły jest bardziej kompetentny niż dziecko) i nie mogą być zmienione w sposób zasadniczy.

Osobny ważny nurt przejawiania, a także ustalania wzorców komunikacji w relacjach rodzice – dziecko, a zwłaszcza matka – dziecko dotyczy prowadzonych z dzieckiem rozmów. Dotyczą one nie tylko teraźniejszości, ale też przyszłości (tego, co może się zdarzyć) i obejmują również kwestie sporne, tzn. konflikty. Podczas tych rozmów następuje wymiana bogatych różnorodnych treści (myśli, spostrzeżeń, uczuć) dotycząca nie tylko rodziców i dziecka, ale także innych osób i zdarzeń, stanowiąca podstawę kształtowania się ważnego wymiaru wspólnotowości (wspólnych doświadczeń), a także swoistych wzorców komunikacyjnych. Wzorce te zmieniają się wraz ze zmianami w charakterze interakcji matka (rodzice) – dziecko, uwarunkowanej przebiegiem rozwoju indywidualnego obu stron, a związanymi w przypadku dziecka ze wzrostem jego wiedzy, doświadczenia i kompetencji.

2.3. OKRES DORASTANIA

W okresie dorastania dzieci dokonuje się zasadnicza zmiana w zakresie komunikacji rodziców i dzieci. Wiąże się ona z przekształcaniem niesymetrycznej, jak dotąd, chociaż (od początku) wzajemnej w bardziej symetryczną, partnerską relację między nimi. Przekształcanie się relacji między rodzicami a dzieckiem, a tym samym i komunikacji jest procesem trudnym (niekiedy nawet bolesnym) dla obu stron i wymaga ze strony rodziców wysiłku modyfikacji postawy wobec dorastającego dziecka, która umożliwi mu osiągnięcie wspomnianej symetrycznej z nimi relacji. Modyfikacja ta dotyczy dwóch poziomów:

- 1) zmian w zakresie wzorców rozmów i przekazywania uczuć; znacząco wzrasta znaczenie komunikacji słownej (werbalnej), która stopniowo zaczyna „wypierać” przejawy niewerbalnych form komunikacji, zwłaszcza dotykowych;

- 2) zmian w zakresie postaw wobec dorastającego.

Przedłużanie zależnościowego typu relacji rodziców z dziećmi, połączone z brakiem zmian zachowania rodziców w wyżej wymienionych obszarach może być źródłem konfliktów z rodzicami, które mogą się nasilać w miarę stosowania przez rodziców, szczególnie raniących młodzież form komunikowania się, związanych zwłaszcza z ironią lub z inną, dotkliwą formą agresji (przejawianej często przez ojców wobec dorastających synów), sarkazmem (stanowi on w niektórych przypadkach ukrytą formę niepewności i lęku w kontaktach z dorastającymi).

W tym trudnym (dla obu stron) okresie przekształcania wzajemnej relacji rodzice często reagują agresją (słowną lub fizyczną, ironią, sarkazmem) na demonstrowane potrzeby dorastającego uzyskania większej autonomii i samodzielności, co wzmaga emocje z obu stron. Skuteczniejszymi formami komunikowania okazują się wzorce, które wiążą się z uwzględnieniem zmian rozwojowych u dorastających (takich jak np. rozwój myślenia formalnego i związany z nim krytycyzm, a także niestabilność emocjonalna). Należą do nich zwłaszcza dyskusja, negocjowanie, dialog²⁷ z uwzględnieniem dziesięciu ogólnych podstawowych zasad, takich jak: zasada akceptacji, wiarygodności, poszanowania intymności, równych zobowiązań, informacji, humoru, współdecydowania²⁸. Te formy komunikacji przyspieszają kształtowanie się relacji wzajemności. Znaczącą zmianę w komunikowaniu się rodziców z dorastającymi dziećmi stanowi zmniejszanie się roli dotyku we wzajemnym porozumiewaniu się na korzyść komunikacji werbalnej (rozmowy), podczas gdy pełni on istotną rolę w relacjach z dziećmi młodszymi²⁹. Stwierdzono przełomowy charakter tej zmiany związany z przejawami fizycznego i płciowego dojrzewania młodzieży³⁰.

Wraz z rozwojem rodziców i dzieci zmienia się ich relacja i charakter podejmowanych interakcji. Zmieniają się (ewoluują) wzory i reguły komunikacyjne, przekształcaniu ulegają wzory i treści prowadzenia rozmów. Proces ten dokonuje się na tle zmian proporcji odpowiedzialności „od skrajnie jednostronnej odpowiedzialności dorosłego za dziecko przechodzi się do współodpowiedzialności (a w perspektywie dalszego biegu życia – także „zwiększonej odpowiedzialności dziecka za rodziców”)³¹. Zmiany tej proporcji wyznaczają ogólne ramy tworzące podłoże rozwojowych przekształceń komunikacji w podsystemie rodzice – dzieci.

Podsumowując podjęte tu rozważania, można sformułować wniosek, iż rozwojowe przekształcenia komunikacji w podsystemie rodzicielskim dokonują się na tle przejścia od niesymetrycznych, chociaż od początku wzajemnych relacji, do symetrycznych (partnerskich), przy coraz bardziej

²⁷ L. Bakiera (2003), *Rodzicielstwo a rozwój dorosłych w wieku średnim*, [w:] B. Harwas-Napierała (red.), *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM; H. Liberska (2004), *Perspektywy temporalne młodzieży. Wybrane uwarunkowania*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM.

²⁸ I. Obuchowska (1996), *Drogi dorastania*. Warszawa, WSiP.

²⁹ G. Kutra (2003), *Dorastanie jako okres wielkich transformacji*, [w:] A. Jurkowski (red.), *Z zagadnień współczesnej psychologii wychowawczej*, Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.

³⁰ D.C. Kimmel, I.B. Weiner (1995), *Adolescence: a developmental transition*. New York, John Wiley & Sons.

³¹ Dryll E. (2003), *Interakcja wychowawcza w relacji matka – dziecko*, [w:] A. Jankowski (red.), *Z zagadnień psychologii wychowawczej*. Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, s. 157.

zwiększającym się udziale werbalnych form komunikacji. Osiągnięcie partnerskich relacji rodziców z dorastającymi dziećmi stanowi konieczną bazę do kształtowania się najwyższego, z punktu widzenia jego roli w rozwoju indywidualnym, transakcyjnego modelu komunikacji³².

LITERATURA

- Bakiera L. (2003), *Rodzicielstwo a rozwój dorosłych w wieku średnim*, [w:] B. Harwas-Napierała (red.), *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM
- Barnhill L. (1979), *Healthy family systems. "The Family Coordinator"*
- Bateson M. C. (1979) *The epigenesis of conversational interaction: a personal account of research development*, [in:] M. Bullowa (ed.) *Before speech: the beginning of human communication*, Cambridge, University Press
- Belsky J. (1979), *Mother – father – infant interaction: a naturalistic observational study. "Developmental Psychology"*, 15
- Birch A., Malim T. (2002), *Psychologia rozwojowa w zarysie*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
- Bowlby J. (1969), *Attachment and loss: I attachment*. Hogarth Press.
- Braun-Gałkowska M. (1992), *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*. Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL.
- Cicirelli V.G. (1985), *Sibling relationships throughout the life cycle*, [in:] L. L'Abate (ed.), *The handbook of family psychology and therapy*. Homewood Il., Dorsey Press, vol. 1
- Dryll E. (2003), *Interakcja wychowawcza w relacji matka – dziecko*, [w:] A. Jankowski (red.), *Z zagadnień psychologii wychowawczej*. Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN
- Frydrychowicz S. (2003), *Komunikacja interpersonalna w rodzinie a rozwój dorosłych*, [w:] B. Harwas-Napierała (red.), *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Harwas-Napierała B., Trempała J., (red.) (2000), *Psychologia rozwoju człowieka*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, T. 2
- Hoogsteder M., Maier K., Elbers E. (1996), *The architecture of adult-child interaction: joint problem solving and the structure of cooperation. „Learning and Instruction"*, 4
- Kimmel D. C., Weiner I. B. (1995), *Adolescence: a developmental transition*. New York, John Wiley & Sons
- Katra G., (2003), *Dorastanie jako okres wielkich transformacji*, [w:] A. Jurkowski (red.), *Z zagadnień współczesnej psychologii wychowawczej*, Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN

³² Transakcyjny model komunikacji polega na tym, że nadawca i odbiorca komunikatów bardziej niż na sobie skoncentrowani są przede wszystkim na przedmiocie komunikacji (na meritum omawianej kwestii), na tym, co robią lub mogą robić razem. Model ten najbardziej sprzyja współpracy. J. Stewart (2002), *Wprowadzenie do komunikacji interpersonalnej*, [w:] J. Stewart (red.), *Mosty zamiast murów*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN; S. Frydrychowicz (2003), *Komunikacja interpersonalna w rodzinie a rozwój dorosłych*, [w:] B. Harwas-Napierała (red.), *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM.

- Kornas-Biela (2000), *Okres prenatalny*, [w:] B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
- Liberska H. (2004), *Perspektywy temporalne młodzieży. Wybrane uwarunkowania*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM
- Minuchin S. (1975), *Families and family therapy*. London, Cambridge
- Obuchowska I. (1996), *Drogi dorastania*. Warszawa, WSiP
- Pająk-Kowalska (2003), *Specyfika relacji matki z dzieckiem w okresie prenatalnym a rozwój dziecka w pierwszym półroczu życia*. Poznań, praca magisterska nie opublikowana
- Praszkiel R. (1992), *Zmieniać nie zmieniając*. Warszawa, WSiP
- Rostowski J (1986), *Znaczenie dwustronnego związku; rodzice – dziecko w rozwoju psychicznym młodej jednostki*, „Problemy Rodziny”, nr 4
- Schaffer H.R. (1977), *Mothering*. Fontana, Open Books
- Stern D. N. (1974) *Mother and infant at play: the dyadic interaction involving facial, vocal and gaze behaviors*, [in:] M. Lewis, L.A. Rosenblum (eds.) *The effect of the infant on its caregiver*, New York, Wiley
- Stewart J. (2002), *Wprowadzenie do komunikacji interpersonalnej*, [w:] J. Stewart (red.), *Mosty zamiast murów*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
- Tyszkowa M. (1996), *Jednostka a rodzina: interakcje, stosunki, rozwój*, [w:] M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 1. Warszawa, PWN
- Watzlawick P., Beavin J. H., Jackson D. D. (1967) *The pragmatics of human communication*, New York, W. W. Norton
- Worobey J. (1989), *Mother-infant interaction: protocommunication in the developing dyad*, [in:] J. F. Nussbaum (ed.), *Life – span communication: normative processes*. New Jersey, Hilldale
- Ziemska M. (1996), *Rodzina współczesna*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego

COMMUNICATION IN THE FAMILY VIEWED AS A PARENT-CHILDREN RELATIONAL SYSTEM

Summary

In this study developmental communication changes in the parent-child relation has been presented. These changes assumed as bilateral from the start, are directed at reaching greater symmetry in the mutual relation. They are usually considered within the context of creating attachment. Prenatal communication has been perceived as important. Adolescence appears to be crucial in the development of communication, as the relationship turns more into a partnership and verbal communication increases.